

Krzysztof Wielgus*

orcid.org/0000-0003-1663-5740

Jadwiga Śródulska-Wielgus**

orcid.org/0000-0001-7395-0662

Joanna Piekło***

Bastion III „Kleparz” – brama turystyki kulturowej

Bastion III *Kleparz* – a gateway to cultural tourism

Słowa kluczowe: rewaloryzacja dawnych dzieł inżynierii, dawne fortyfikacje, militarna turystyka kulturowa, Twierdza Kraków, chłonność, przydatność i podatność adaptacyjna zabytków fortyfikacyjnych

Key words: restoration of historical engineering works, historical fortifications, military cultural tourism, Cracow Fortress, adaptational absorptivity, suitability and susceptibility of heritage fortifications

Austriacka twierdza – szansą polskiej turystyki kulturowej

Wartość dawnych fortyfikacji na ziemiach polskich dla turystyki kulturowej jest dobrze rozpoznana i opisana, i to przede wszystkim z punktu widzenia ekonomii i teorii turystyki, nie zaś z pozycji zawsze posądzanych o „zaklinanie rzeczywistości” miłośników czy pasjonatów dawnych umocnień. Należy tu odwołać się do prac Armina Mikoscha von Rorscheidta, w tym przede wszystkim do znakomitej monografii *Militarna turystyka kulturowa*, napisanej wspólnie z Tadeuszem Jędrzyakiem¹. Temat ten pojawia się też w licznych artykułach, zarówno o zbiorczym, przeglądowym charakterze, jak i przyczynkarskich, rozproszonych po materiałach konferencyjnych i wydawnictwach lokalnych. Ich liczba wskazuje jednak na skalę i znaczenie problemu². Na podkreślenie zasługuje także istnienie bardzo dobrych, merytorycznych przewodników po Twierdzy Kraków³.

Twierdza Kraków jest bardzo atrakcyjna z poznawczego punktu widzenia: od ujęcia naukowego, przez popularnonaukowe po anegdotyczno-dygresyjne, wpisujące się w turystyczny wizerunek miast i regionów, a często wręcz wizerunek ten tworzące. Twierdza jest dziełem wielu narodów i wielu narodom służyła.

An Austrian fortress as an opportunity for Polish cultural tourism

The value of old fortifications in Polish lands for cultural tourism has been identified and thoroughly described, mainly from the point of view of economics and the theory of tourism, not just enthusiasts of old fortifications, who can always be accused of presenting their own version of reality. At this point, we should refer to the works of Professor Armin Mikosch von Rorscheidt, mainly the excellent monograph entitled „*Militarna turystyka kulturowa*” (Military cultural tourism), written together with Tadeusz Jędrzyak¹. The topic also appears in a significant number of articles, both general summaries and small contributions scattered among conference materials and local publications. Their number, however, shows the scope and importance of the issue². Another thing that needs to be stressed, is the existence of several very good and substantive guidebooks for the Cracow Fortress area³.

The Cracow Fortress has a significant cognitive value; beginning with its scientific aspects, through popular science and all the way to anecdotes that complete the touristic image of cities and regions. The Fortress is the work of multiple nations and multiple nations it has served. Despite having been built in the interest of

* dr, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska

** dr hab., Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska

*** mgr inż. arch.

* Ph.D., Institute of Landscape Architecture, Cracow University of Technology

** D.Sc. Ph.D., Institute of Landscape Architecture, Cracow University of Technology

*** M.Sc. Eng. Arch.

Cytowanie / Citation: Wielgus K., Śródulska-Wielgus J., Piekło J. Bastion III *Kleparz* – a gateway to cultural tourism. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 61:112-123

Otrzymano / Received: 15.09.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 22.01.2020

doi: 10.48234/WK61BASTION

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Studium docelowego stanu rewaloryzacji Bastionu III „Kleparz”; projekt J. Piekło i in., oprac. A. Sordyl, T. Górski.
 Fig. 1. Study of the eventual planned state of Bastion III Kleparz; by J. Piekło et al., elaborated by A. Sordyl, T. Górski.

Mimo że powstała w interesie obcego mocarstwa, posiada obiektywne, cenne dla Polski wartości kulturowe. Jest świadectwem współpracy, w jakiś sposób wymuszonej, lecz rzeczywistej; dowodem wymiany myśli i doświadczeń, osiągnięć technicznych, ekonomicznych i organizacyjnych inżynierów, wojskowych, techników i robotników pochodzących z kilkunastu nacji europejskich – dziś niepodległych krajów współistniejących w centrum naszego kontynentu. Chcąc nie chcąc, wzbogacali oni Kraków i jego rdzennych mieszkańców o swoje zwyczaje, język, kulturę, rzemiosło. Rozwój Krakowa i życie krakowian przez prawie pół wieku zdeterminowane były przez ogromną twierdzę: o powierzchni 450 km² i obwodzie 60 km. Olbrzymi zespół fortyfikacji Twierdzy Kraków winien być ratowany, odnawiany i udostępniany, ażeby w różnorodny sposób służyć społeczeństwu w warunkach pokoju i rozwoju, lecz dobór funkcji musi być dokonywany z rozmysłem i uwzględnieniem wszystkich, także pozamaterialnych uwarunkowań⁴. Twierdza Kraków jest potencjalnym dobrem turystyki kulturowej o uniwersalnym znaczeniu. Reprezentuje wartości naukowe, pamiątkowe, estetyczne, ekologiczne i krajobrazowe. Jej wielkość, różnorodna struktura, stosunkowo dobry stan zachowania i olbrzymie znaczenie historyczne oraz potencjał wykorzystania w dziedzinie kultury, nauki, turystyki, hotelarstwa, gastronomii, wypoczynku (zieleń forteczna) decydują o jej wysokim statusie i konieczności ochrony jako ogromnego, przestrzennego zabytku.

Twierdza stanowi przedmiot zainteresowania turystów. W Europie zjawisko turystyki industrialnej i mi-

a foreign power, it has objective cultural value that is precious to Poland. It is a testament to cooperation – one that was forced to some degree, but that nonetheless did take place; of an exchange of thought and experiences, of the technical, economic and organizational achievements of engineers, military planners, technicians and workers from around a dozen European nations that are now independent countries that coexist at the center of our continent. Whether they wanted to or not, they enriched Cracow and its native inhabitants with their customs, languages, culture and craftsmanship. Cracow's development and the life of its residents have been defined by the gigantic fortress, with a surface area of 450 km² and a circumference of 60 km, for almost half a century. The gigantic fortifications complex of the Cracow Fortress should be preserved, renewed and made accessible so that it can serve society in various ways under conditions of peace and development. However, the selection of functions should be performed in a well-thought-out manner and account for all conditions, including intangible ones⁴. The Cracow Fortress is a potential cultural tourism asset of universal significance. It represents academic, memorial, aesthetic, ecological and landscape values. Its size, diverse structure, relatively good state of preservation, immense historical significance and potential for use in the field of culture, science, tourism, hospitality, gastronomy, recreation (fortress greenery!) determine its high status and the necessity of its protection – as an enormous, spatial monument.

The Cracow Fortress has become an object of interest for tourists. The phenomenon of industrial

litarnej rozwija się i ma coraz liczniejszą grupę miłośników. Liczbę osób zwiedzających obiekty Twierdzy Kraków w skali roku szacować można – na podstawie m.in. wejść na ekspozycje biletowane – na około 120 tysięcy⁵. Twierdza Kraków staje się areną rynkowej gry o turystę, lecz także twardej gry o przestrzeń. Pierwsza może dać jej nowe życie, druga – unicestwić wielki, nieznan, zielony, tajemniczy Kraków. W Krakowie, obok Starego Miasta, Wawelu, Kazimierza i Podgórze, turystyce otwartemu i nowoczesnemu należy zaproponować zwiedzanie twierdzy – obiektów, dróg fortecnych i atrakcyjnych pełnych starodrzewu terenów zieleni fortecznej. Warto na początek zaprosić go tam, gdzie zewsząd jest blisko, gdzie wygodnie można dojść piechotą lub dojechać tramwajem z historycznego centrum Krakowa.

Jeśli Twierdza Kraków ma się stać uwerturą do poznawania fenomenu zabytkowego krajobrazu warownego w Polsce, to bramą do niej i tym samym bramą dziedzictwa fortyfikacyjnego w Polsce powinien stać się właśnie Bastion III „Kleparz” wraz z najbliższym otoczeniem.

Idea zintegrowanej koncepcji adaptacji⁶

Ideą projektu jest stworzenie wyjątkowego centrum hotelowo-edukacyjno-rozrywkowego opartego na głównym założeniu turystyki kulturowej: 3E (Education, Excitation, Entertainment). Zasadą innowacyjności i wyjątkowości projektu jest tworzenie produktu adresowanego do szerokiego spektrum użytkowników, jednak w sposób mianowany, czyli eksponujący tożsamość zespołu zabytkowego, nadający mu dzięki temu niepowtarzalny, pionierski w skali miasta i regionu charakter. Koncepcja odwołuje się do turystyki zrównoważonej, kulturowej, „turystyki wiedzy”; mianowanie wynika ze specyfiki obiektu traktowanej jako kontekst, nie zaś jedynie pretekst adaptacji. Ulokowanie zespołu w obiekcie militarnym pochodzącym z połowy XIX wieku w Krakowie, w Europie Środkowo-Wschodniej, potraktowano jako szansę i osnowę nowej funkcji zabytkowego obiektu.

Docelowa funkcja obiektu jest złożona, ściśle dostosowana do chłonności adaptacyjnej poszczególnych części obiektu. Hierarchiczny układ elementów implikuje rozkład przyszłych funkcji.

Redita

Pierwotnie centralna budowla o formie podkowy. Funkcja złożona bojowo-koszarowo-magazynowa. Funkcja bojowa to wielka działobitnia z artylerią bliskiego zasięgu i stanowiskami piechoty w kazamatach, a artylerii dalekiego zasięgu – na wale usypanym na sklepieniach górnej kondygnacji. Po reformie artylerii (lata osiemdziesiąte XIX wieku) stanowisko gładkolufowych dział na wale na redicie zlikwidowano, wał częściowo splantowano i nakryto dachem drewnianym. Gwintowaną artylerię dalekosiężną ustawiono na

and military tourism is expanding and gains a growing number of enthusiasts across Europe. The yearly number of guests visiting the structures of the Cracow Fortress can be estimated, based on, e.g. the number of entrances to ticketed exhibitions, at around 120 thousand⁵. The Cracow Fortress is becoming an arena of market competition for the tourist but also rough play for available space. The former may give it a chance for a new life – the latter, annihilate a part of the mysterious, verdant city of Cracow. In addition to the Old Town, Wavel Castle, Kazimierz and Podgórze, an open and modern tourist should be offered a tour of the Cracow fortress – its structures, fortress roads and attractive areas full of old greenery. First, we should invite them where everything is close by, from where everything can easily be reached on foot or by tram from Cracow's historical city center.

If the Cracow Fortress is to become an introduction to getting to know the fortification landscape of Poland, then it would be most appropriate for Bastion III *Kleparz* and its vicinity to serve in the role of a gateway to the Cracow Fortress, and thus a gateway to the fortification heritage of Polish lands.

Outline of the integrated conceptual adaptive reuse proposal⁶

The idea behind the project is to establish a one-of-a-kind hotel / education / entertainment center based on the main premise of cultural tourism, the 3Es - Education-Excitation-Entertainment. The basis of the project's innovativeness and exceptionality is creating product aimed at a wide spectrum of users but also giving it a unique character that will stand out against the city itself and the entire region. I refer here to sustainable, cultural tourism; „tourism for knowledge”. The appointment comes from the structure's character, treated as a context and not just a pretext for the adaptation. Establishing of the complex in a nineteenth-century military structure in Cracow, in Central and Eastern Europe, is treated as an opportunity and an outline for the new function of this historical landmark.

The target function of the facility is complex, precisely matched to the adaptational capacity of individual parts of the structure. The hierarchic layout of its elements suggests the distribution of future functions.

Reduit

Originally a central structure in the form of a horseshoe, it served multiple roles, as a defense position, barracks, and storage. Its defensive function was based on a large battery emplacement for short-range artillery and infantry positions in casemates. A long-range artillery emplacement was located on a rampart formed on the upper level. After an artillery reform that took place in the 1880s, the emplacement for smoothbore guns on the rampart located in the *reduit* was dismantled, the rampart itself was partially graded and covered with

wale obwodowym fortu. Redita została zaadaptowana na cele magazynowe, a po II wojnie światowej na główny budynek produkcyjny Centralnych Piwnic Win Importowanych.

W koncepcji projektowej centralna część fortu, w oryginale pobytowo-bojowa, przeznaczona jest dla celów pobytu całodobowego – funkcji hotelowych o wysokim standardzie, rozmieszczonych na dwóch kondygnacjach oryginalnych i jednej kondygnacji nadbudowanej. Pierwotna kubatura budowli to 27 910 m³, projektowana – 47 400 m³. Tak znaczne powiększenie kubatury spowodowane będzie zadaniem dziedzica reditowego w celu uzyskania monumentalnej, częściowo przeszklonej sali o amfiteatralnym układzie z możliwością wprowadzania wielu funkcji, w tym sali konferencyjnej, z podstawową funkcją hallu restauracyjnego – wielkiej recepcji, połączonej z funkcjami ekspozycyjnymi. Powiększenie kubatury związane będzie także z wprowadzeniem w miąższość dawnego wału trzeciej kondygnacji hotelowej oraz połączonego z reditą zespołu odnowy biologicznej (powierzchnia całkowita pierwotna redity – 5100 m²; projektowana powierzchnia zespołu hotelowego z zadaszonym dziedzińcem i zespołem odnowy biologicznej – 9910 m²). W projekcie przewidziano dwuosobowe pokoje hotelowe: 20 na jednej kondygnacji, 21 na drugiej i 40 na trzeciej, wybudowanej w miejscu dawnego wału artylerii dalekosiężnej; łącznie 81 pokoi dla 162 gości lub 96 pokoi przy wprowadzeniu jednostek mieszkalnych usytuowanych dwustronnie. Wszystkie pokoje będą miały 4-gwiazdkowy standard.

Obsługa funkcji hotelowych wymagająca większych pomieszczeń jednoprzestrzennych, niemożliwa do zrealizowania w historycznych kubaturach bez drastycznych przemian ich struktury, planowana jest wewnątrz prawostronnego (wschodniego) odcinka barkowego wału, w miejscu likwidowanej kotłowni, wymiany części struktury ziemnej na kubaturę, przy zachowaniu jej geometrii i zastosowaniu zielonego dachu w miejscu drogi wałowej. Element ten przewidziany jest do połączenia z zespołem prawostronnej (wschodniej) kaponiery typu „kocie uszy”. Jako naziemne połączenie centralnej części fortu o funkcji hotelowej z zespołem obsługi w strukturze wału przewidywane jest odtworzenie i zadaszenie prawostronnego, dziś silnie przekształconego zespołu wjazdowego.

W chwili składania niniejszego artykułu pojawiła się druga, warta rozważania także z ekonomicznego punktu widzenia koncepcja adaptacji redity jako obiektu przeznaczonego dla celów biurowo-naukowych, bez konieczności nadbudowy kondygnacji hotelowej, z dostosowaniem istniejących pomieszczeń do wielogodzinnego, ale nie całodobowego pobytu pracowników i uczestników zajęć. Kierunek ten jest znacznie mniej inwazyjny dla zabytkowej struktury; jego rozważanie dowodzi ewolucji teorii i praktyki rewaloryzacji budowli fortyfikacyjnych.

a wooden roof. Rifled long-range artillery was placed on the perimeter rampart of the fort. The reduit was adapted, first into a storage space, and after the Second World War into the main production building of Centralne Piwnice Win Importowanych (Central Cellars of Imported Wines).

The project appropriates the central section of the fort, originally used as a defensive position and as barracks, for use as a facility for round-the-clock stay – a high-standard hotel located in the two original story and a one-story vertical extension. The structure's original volume was 27,910 m³, designed volume 47,400 m³. Such a significant increase in volume will be achieved by laying a roof on the reduit's courtyard to obtain a monumental, partially glazed theatre with the option to introduce numerous functions, including a conference hall. Its basic role will be that of a dining hall, a grand front office combined with an exhibition space. The increase in volume will also be connected with the introduction of a third hotel story into the volume of the former rampart and spa facilities linked with the reduit (the reduit's total original floor surface area was 5100 m²; the designed area of the hotel complex, including the covered courtyard and wellness facilities, is 9910 m². The design includes 20 double hotel rooms on the first story, 21 identical rooms on the second story, 40 double rooms on the third story, built into the former long-range artillery rampart. In total, the reduit building can accommodate 81 rooms, providing a place for 166 guests, or 96 rooms (all of them in four-star standard), if employing two-sided accommodation units.

Facilities to provide service of the hotel functions require bigger, one-space interiors, which are impossible to implement in historical buildings without significant changes to their structure. They are to be located inside the right-side (eastern) section of the side rampart, replacing the boiler room and a section of the ground structure, which is to be replaced with a part of the building without changing its shape, and by placing a green roof in place of the path on top of the rampart. This element is intended to be linked with the right-side (eastern) „cat ears”-type caponier compound. As a grade-level link between the central, hotel section of the fort and the hotel service compound located in the rampart, it is planned to restore and place a roof over the right-side entrance compound, now heavily transformed.

At the moment of drafting this paper, a second concept of adapting the reduit, one that is also worth discussing from an economic point of view, and which features its adaptation for office and academic purposes without the necessity of vertically extending the structure by adding a hotel floor. It entails the adaptation of existing spaces for multi-hour yet not all-day use by employees and students. This direction is much less invasive to the historical structure and entertaining it points to an evolution in the theory and practice of fortification restoration.

Ryc. 2. Wnętrze małej sali koncertowej (wielofunkcyjnej) na zadaszonym dziedzińcu kaponiera zapola; częściowo zrealizowane; projekt J. Piekło, wizualizacja B. Mleczko.

Fig. 2. Interior of the small concert hall (a multi-functional hall) in the covered courtyard of the rear defence caponier; design by J. Piekło, visualization by B. Mleczko.

Kaponiera zapola

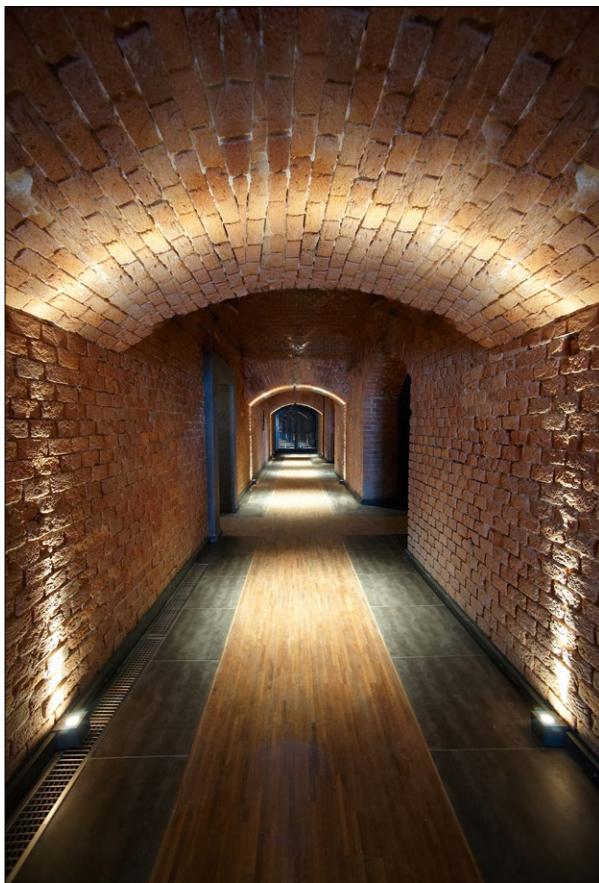
Części typowo bojowe, większe i lepiej skomunikowane z częścią centralną, przeznaczone zostały do kilkugodzinnych pobytów (jako obsługa funkcji hotelowych, w tym gastronomia i przestrzeń realizacji wspierających funkcji kulturalnych), części peryferyjne zaś do użytkowania w standardzie udostępnienia, a więc pobytu krótkoterminowego, a także jako pasaż.

Kaponiera zapola jest największym elementem typowo bojowym. Służyła do obrony wałów rdzenia twierdzy, świadcząc o funkcji dzieła obronnego nie jako samodzielnego fortu, lecz elementu wewnętrznych umocnień miasta. Składa się z dwóch skrzydeł zawierających między sobą duży dziedziniec, połączonych blokiem wejściowym i murem czołowym. Obecna powierzchnia całkowita zespołu kaponiera zapola wynosi 1333,81 m², a projektowana 6394 m². Kazamaty skrzydeł kaponiera przewidziane są na funkcje ekspozycyjne, gastronomiczne i obsługowe sali wielofunkcyjnej pod zadaszaniem dziedzińca. Kaponiera zapola ma stanowić główny zespół spójności z krajowym i europejskim zasobem turystycznych atrakcji fortyfikacyjnych, militarnych i inżynierskich, rodzaj centralnego punktu recepcyjnego dla ruchu kulturowej turystyki

Rear defence caponier

Sections used primarily for military functions, bigger and with a better connection to the central structure, are intended for several-hour stay (ancillary to hotel functions, including gastronomy and space for the support of cultural functions), while the peripheral sections are intended for lending, i.e. short-term stay or movement.

The rear defence caponier is the biggest strictly combat-oriented element of the fort. It was used to defend the core ramparts of the fortress, expressing the fort's function not as a standalone defensive position, but an element of the city's internal defense structure. It is comprised of two wings, separated by a large courtyard, linked with an entrance block and a front wall. The current total floor area of the front caponier compound is 1333.81 m², the designed area is 6394 m². The casemates located on the wings of the caponier are intended for exhibition, gastronomy and ancillary functions to the multifunction hall under the covered courtyard. The rear defence caponier is to serve as the main compound, cohesive with the national and European pool of fortified, military and engineering tourist attractions; a kind of central front desk for the cultural tourism movement

Ryc. 3. Korytarz w zaadaptowanej kaponierze szyjowej Bastionu III – ukryte wszelkie współczesne instalacje; kontekstowe, a nie pretekstowe podejście do zabytku fortyfikacji; fot. K. Wielgus.

Fig. 3. Hallway in the gorge caponier of Bastion III. All contemporary installations are hidden; a contextual approach to the fortification monument, instead of one that treats it as a pretext; photo by K. Wielgus.

w skali kraju i regionu (centrum ekspozycji, promocji, łączności i rezerwacji internetowej). Jest to funkcja stała, lecz suplementarna wobec głównych funkcji sali – widowiskowej, wystawowej i konferencyjnej. Istnieje pełnobraźny projekt budowlany z kompletem ważnych pozwoleń na realizację zespołu. I on jednak może podlegać weryfikacji pozytywnej, np. pod kątem zastosowania nowocześniejszych technologii, uwalniających dziedziniec wewnętrzny od konieczności budowy wolno stojącego obiektu obsługi infrastruktury.

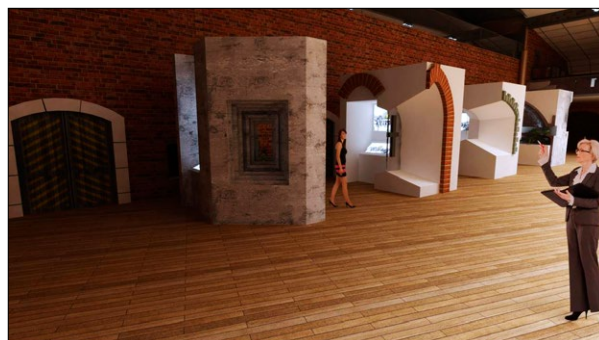
Kaponiera szyjowa

Broniła zapola bastionu i przetrzebiwała z ciężkiej (w rozumieniu połowy XIX wieku) artylerii fosy znajdujące się przed wałami wewnętrznych umocnień twierdzy, czyli rdzenia (*noyau*). Jest to pojedyncza skazamatowana budowla z niewielkim dziedzińcem o 12 komorach fortecznych. Została zaadaptowana w wysokim standardzie na cele klubowo-gastronomiczne i funkcjonuje jako klub muzyczny. W projekcie zaplanowano ją na cele gastronomiczne – głównej restauracji hotelowej. Powierzchnia kaponierzy szyjowej wynosi 1334,16 m² i taka pozostanie.

Ryc. 4. Wnętrze kaponierzy szyjowej adaptowane dla celów klubowych i gastronomicznych; fot. K. Wielgus.

Fig. 4. Gorge caponier interior, adapted into a club and for gastronomic functions; photo by K. Wielgus.

Ryc. 5. Widok sali wielofunkcyjnej na zadaszonym dziedzińcu kaponierzy zapola z urządzeniami eksponującymi fortyfikacje w Polsce według ich epok powstania; miejsce będące kluczem informacyjnym do całości fortyfikacji zabytkowych w kraju; wizualizacja Fundacja Polish Heritage.

Fig. 5. View of the multi-functional hall on the covered courtyard of the rear defence caponier with equipment exhibiting fortifications in Poland according to the dates of their construction. This place is an information key to the entirety of the country's historical fortifications. Visualization – Fundacja Polish Heritage.

in the country and in the region (a center for exhibitions, promotion, communication and online reservations). It is a supplementary, but perpetual function, complementing the hall's main function as a room for performances, exhibitions, and conferences. A full-range construction project with a complete set of valid permissions for the realization of the complex is available. However, it can also be positively verified, e.g. in terms of applying modern technologies that can release the internal courtyard from the necessity of building a detached infrastructural building.

Gorge caponier

Its objective was to defend the bastion's gorge and to sweep the ditch of the city fortifications with heavy (by mid-nineteenth-century standards) artillery. It is a single, casemated structure with a small courtyard. It contains twelve fortress chambers. It was adapted for high-standard club/gastronomy functions. Currently it serves as a concert hall and a club. In the design, the

Kaponiera skarpowa, barkowa „kocie uszy”, zachodnia

Budowla typowo bojowa, położona na zewnątrz wału obwodowego, w fosie, połączona podziemną komunikacją. Przewidziana na cele ekspozycyjno-edukacyjne z możliwością działalności klubowej. Posiada prawomocne pozwolenie na budowę i rozpoczęła się jej rewaloryzacja z wykorzystaniem środków uzyskanych z Regionalnego Programu Operacyjnego. Jej aktualna powierzchnia całkowita wynosi 975 m², a projektowana – 1465 m².

Kaponiera skarpowa, barkowa „kocie uszy”, wschodnia

Analogiczna budowla, położona symetrycznie po drugiej stronie osi bastionu. Znajduje się obecnie w gorszym stanie technicznym, ma usunięte nasypy ziemne i zastosowany wtórny dach. Przewidziana na cele klubowe, połączona funkcjonalnie z reditą (głównym budynkiem hotelowym) i zespołem odnowy biologicznej. Jej aktualna powierzchnia całkowita wynosi około 975 m², a docelowa – około 1465 m², z uwagi na planowaną kawiarnio-oranżerię pod wymienionym dachem.

Wał artylerii, dziedzińce

Rozbudowany historyczny system komunikacji (w tym liczne dziedzińce, stanowiące niegdyś odcięcia-pułapki dla szturmującego nieprzyjaciela) pozwala na wspomniane zadanie części z nich i stworzenie przestrzeni wspólnych, z możliwością organizacji spektakli, spotkań czy konferencji.

Dziedzińce boczne (w historycznym stanie fortu niepełniące funkcji dziedzińców, lecz fos i równie ogniowych dla flankowania) przewidziane są do wprowadzenia równych im powierzchniowo struktur podziemnych jako garaży podziemnych i przestrzeni technicznych obsługi zespołu.

Zewnętrzne stanowiska bojowe (wał obwodowy) oraz część komunikacji planowana jest jako obszar parkowej zieleni o charakterze edukacyjno-rekreacyjnym. Pełna rekonstrukcja wału wraz ze stanowiskami artylerii planowana jest w realizowanym projekcie, który uzyskał prawomocne pozwolenie na budowę oraz dofinansowanie ze środków Regionalnego Programu Operacyjnego. Część parkowo-edukacyjna będzie obsługiwana przez zrealizowany już zewnętrzny kompleks sanitarny o powierzchni 30,55 m².

Nowe skrzydło wschodnie

Funkcje hotelowe będą realizowane także w obiekcie, który powstanie w wyniku radykalnej przebudowy istniejącej kubatury, dostawionej w latach siedemdziesiątych XX wieku do wschodniego skrzydła fortu. Będzie to budowla trzykondygnacyjna o mniejszej in-

structure is intended for gastronomic functions as the hotel's main dining hall. The floor area of the gorge caponier is 1334.16 m² and will not be changed.

Escarpment caponier, „cat ears” – type side caponier, western

A purely defensive structure, located beyond the perimeter rampart, in the moat, connected with an underground passage. Intended for exhibition and educational functions with the possibility of being used as a club. It possesses a valid building permit, and a revalorization process, using resources acquired through ROP, has begun. Current total floor area is 975 m², the designed floor area is 1465 m².

Escarpment caponier, „cat ears” – type side caponier, eastern

A matching structure, located symmetrically on the other side of the bastion's axis. Currently in poor technical condition, the ramparts were removed and a secondary roof has been placed on top. Intended for a club, connected to the reduit (the main hotel building) and wellness facilities. Current total floor area is around 975 m², the target floor area is around 1465 m², due to the planned cafe / conservatory under the replaced roof.

Artillery rampart, courtyards

A vast historical circulation network (including numerous courtyards, used as traps for storming enemies) allows for putting roofs on some of them and creating common spaces, in which performances, meetings and conferences can be organized.

Side courtyards (used in the fort's historical layout not as courtyards but ditches and breastwork intended for flanking) are intended for introducing underground structures, of equal area, such as garages and technical space for the staff.

Outer battle posts (perimeter rampart) and part of circulation network is intended for a green area with an educational and recreational function. A full reconstruction of the rampart along with gun emplacements is included in the design, having acquired a valid construction permit and funding through ROP resources. The park and educational section will be serviced by an already available external sanitary complex with an area of 30.55 m².

New east wing

Hotel functions will also be housed in a structure that will be created through a radical reconstruction of existing space, added to the eastern wing of the fort in 1970s. It is to be a three-story structure, less invasive and more organic than the office building that is currently located at that place. The structure is included

gerencyjności i bardziej organicznej formie niż stojący tu obecnie biurowiec; ujęta jest ona w obowiązującym miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Przewidywana powierzchnia całkowita części podziemnej, w tym parkingu podziemnego, wynosi 2750 m², a części nadziemnej – 3280 m². Łączna liczba gości hotelowych (hotel będzie miał 4-gwiazdkowy standard) we wszystkich częściach fortu to około 300 osób. Jest to liczba maksymalna, gdyż wprowadzenie większej liczby miejsc hotelowych prowadziłoby do znacznej, nieodwracalnej dewaloryzacji zabytku. Nie wykluczone, że w przypadku korzystniejszych rokowań ekonomicznych liczba gości hotelowych zmniejszy się, a pomieszczenia i przestrzenie otwarte bastionu przewidziane będą dla mniej inwazyjnych funkcji.

Podsumowanie założeń procesu rewaloryzacji Bastionu III

Logika rozkładu funkcji i ich kompatybilność z historyczną formą i strukturą obiektu zabytkowego wskazują tendencje do minimalizacji ingerencji w część zachodnią obiektu, a zwiększenia (w organiczny sposób) stopnia wprowadzenia nowych funkcji i struktur w jego część wschodnią. Odpowiada to ekspozycji fortu, nadal najlepszej od strony zachodniej i południowej. Implantacja nowych struktur planowana jest w miejscach mało dostępnych widokowo i nie zmieniającej ogólnej sylwetki obiektu zabytkowego.

Zakładane funkcje składają się w integralną całość, łącząc części:

- już objęte projektami i pozwoleniami na budowę;
- części, których funkcje przewidziane są jedynie w formie koncepcyjnej, objętej obowiązującą decyzją o warunkach zabudowy;
- części, których adaptacja wymagać będzie projektów, pozytywnego opiniowania konserwatorskiego i pozwoleń konserwatorskich.

Jednak ogólny kierunek adaptacji został określony już w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, a docelowa funkcja zakładana dla Bastionu III jest zgodna z ówczesnymi ustaleniami, zyskała aprobatę środowisk konserwatorskich i nie stanowi istotnych zmian w stosunku do utrwalonej przez dziesięciolecia desygnacji funkcjonalnej obiektu. Funkcja hotelowa centralnej części fortu i przebudowa wtórnego budynku dla tych celów, ujęta w decyzji o warunkach zabudowy, wymaga weryfikacji i docelowo projektu budowlanego. Funkcja edukacyjno-kulturowa, oparta na zespole kaponier zapola, posiada obowiązujące pozwolenie na budowę wraz z pozwoleniem konserwatorskim i jest szczegółowo opracowana pod względem programu kulturowego. Funkcja edukacyjno-kulturowa, oparta na wale artylerii i zespole zachodniej kaponier barkowej (typu „kocie uszy”), ma obowiązujące pozwolenie na budowę wraz z pozwoleniem konserwatorskim i również jest szczegółowo opracowana pod względem programu kulturowego. Funkcja obsługowa części hotelowej w miejscu dawnej kotłowni oraz włączenie nowych

in the current development plan for the area. The estimated total area of the underground structure, including an underground car park, is 2750 m². The estimated total area of the vertical extension is 3280 m². The total number of hotel guests in all areas of the fort is around 300 persons, all with four-star accommodations. This is the maximum number, as introducing a greater number of hotel rooms would lead to a considerable and irreversible devaluation of the monument. Under more beneficial economic conditions, the number of hotel guests could be reduced, while the indoor and outdoor spaces of the bastion could be assigned to less invasive functions.

Summary of the revalorization process of Bastion III

The logic behind the distribution of functions and their compatibility with historical form and structure of the monument shows a tendency to minimize invasiveness in the western part of the complex but increase organic introduction of new functions and structures in its eastern section. This corresponds to the fort's exposition, which is the most favourable on the western and southern side. The implantation of new structures is planned in places that are less visible and will not change the general shape of the monument.

The planned functions form an integral feature, incorporating:

- sections already covered by designs and building permits;
- sections, whose functions are at a conceptual design stage, covered by the current decision on development conditions;
- and sections, whose adaptation will still require designs, a positive opinion from the heritage conservator and permits.

However, the general direction of the adaptation process was formed back in the 1990s, and the envisaged function of Bastion III is in line with the findings from that time, has been approved by heritage conservators and will not introduce significant changes to the long-standing function performed by the structure.

The hotel function of the fort's central part and the reconstruction of the building for this purpose are both covered by the decision on development conditions, requiring a verification and eventually a construction project;

The educational / cultural function performed by the rear defence caponier compound is covered by a valid construction permit, along with a conservator's permit. It has been thoroughly prepared in terms of its cultural program.

The educational / cultural function performed by the artillery rampart and the western escarpment caponier („cat ears” type) is covered by a valid construction permit, along with a conservator's permit. Also this element has been thoroughly prepared in terms of its cultural program.

funkcji w strukturę wału i jej połączenie z zespołem prawostronnej kaponiery barkowej oraz z częścią centralną fortu o funkcji hotelowej, wymaga rozwiązania koncepcyjnego, opiniowania konserwatorskiego i projektu budowlanego.

Bastion III „Kleparz” jest jednym z najcenniejszych zabytków inżynierii w Krakowie i Małopolsce. Dzięki swej reprezentatywności dla epoki, ekspresyjnej formie i znakomitej dostępności jest wyjątkowo cennym obiektem architektury obronnej XIX wieku, o cechach unikatowości i równocześnie uniwersalności. Jego historyczne i współczesne wartości predestynują go do roli reprezentanta dziedzictwa fortyfikacyjnego i, szerzej, inżynierskiego – miasta, regionu i kraju. Jest najcenniejszym, największym i najbardziej złożonym obiektem dawnej Twierdzy Kraków, pozostającym w rękach jednego właściciela, zarządcy i użytkownika.

The service function in the hotel section located in the former boiler room and the introduction of new functions in the rampart structure and its linking with the right-side caponier compound and the central part of the fort requires a conceptual design solution, an opinion from the heritage conservator and a technical design.

Bastion III *Kleparz* is one of the most valuable monuments of engineering in Cracow and in Lesser Poland. Due to its representativeness of the era, expressive form and great accessibility, it is an exceptionally valuable exemplar of a nineteenth-century defensive structure, with both unique and universal features. Its historical and modern values predestine it to become a representative of the fortification heritage, but also, in a broader scope, the engineering heritage of the city, region, and country. It is the most precious, biggest and most complex structure of the former Cracow fortress, that remains in the hands of a single owner, manager and user.

Ważniejsze projekty dotyczące Bastionu III / Major projects involving Bastion III

Poniżej zestawiono chronologicznie ważniejsze projekty i decyzje kształtujące wieloletni proces rewaloryzacji Bastionu III „Kleparz”, wielkiego, złożonego zabytku architektury obronnej. Zestawienie wskazuje na istotę znaczenia pierwszej, ramowej koncepcji, której aktualność się nie zmienia, oraz równoległe na konieczność ciągłych uszczegółowień, aktualizacji rozwiązań szczegółowych, a czasami optymalizacji i zmian elementów programowych. Zmiany te jednak mają zasadniczą cechę – przemawiają za dobrem zabytku, starając się ograniczyć ryzyko niekorzystnych jego przemian. Proces ten rozwija się nadal, a w chwili oddawania artykułu do druku trwają prace projektowe korygujące wiele rozwiązań (m.in. w obrębie kaponiery zapola) oraz minimalizujące ingerencje wynikające z uwarunkowań technologicznych przyjętych w projekcie sprzed 5 lat. Niezależnie realizowane są prace dotyczące wału artylerii oraz kaponiery „kocie uszy”, wynikające z dofinansowania w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego. Stanowią one rodzaj konserwatorskiego poligonu optymalizacyjnego. Istotą tego procesu starano się przedstawić w artykułach dotyczących kleparskiego bastionu jako swoistego probierza problemów rewaloryzacji zabytków architektury militarnej czasów nowożytnych, a ściślej – ery przemysłowej.

1. Bastion nr III Fort „Kleparz” (ob. Piwnice Win Importowanych Sp. z o.o.). Wstępna koncepcja architektoniczno-krajobrazowa rewaloryzacji. Etap I. Udobieszczenie wału artylerii. Projekt urządzenia wału, parkingu i zieleńca w miejscu wałów rdzenia (projekt cytowany w artykule Krzysztofa Wielgusa i Jadwigi Środulskiej-Wielgus *Bastion III „Kleparz” Twierdzy Kraków – uwarunkowania procesu rewaloryzacji* w bieżącym numerze „Wiadomości Konserwatorskich”).
2. Rewaloryzacja Bastionu III Kleparz. Projekt placu wielofunkcyjnego w lewym międzypolu sztyjowym

fortu wraz z drogą dojazdową i przekształceniem zieleńca, zespół autorski: dr inż. arch. Krzysztof Wielgus, dr inż. arch. Jadwiga Środulska-Wielgus, mgr inż. arch. Joanna Piekło; współpraca: Helena Parczewska, Katarzyna Łukaszewska; ArchStudio, Kraków 2001.

3. Program funkcjonalno-przestrzenny zagospodarowania fortu [Kleparz]... (projekt cytowany jw.).
4. Program prac remontu konserwatorskiego ceglano-muru skarpowego prawego czoła... (projekt cytowany jw.).
5. Dokumentacja techniczna Bastion III – Fort „Kleparz”. Remont muru skarpowego prawego czoła (projekt cytowany jw.).
6. Sprawozdanie z remontu konserwatorskiego dotyczy ceglano-muru skarpowego prawego czoła... (projekt cytowany jw.).
7. Projekt o charakterze strategicznym, obejmujący całokształt zagospodarowania Twierdzy Kraków, wykonany dla Miejskiego Konserwatora Zabytków.

Program planu ochrony zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków, wykonany na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki, w Instytucie Architektury Krajobrazu, w Zakładzie Krajobrazu Otwartego i Budowli Inżynierskich, na zlecenie Urzędu Miasta Krakowa, Wydziału Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Oddziału Ochrony Zabytków. Kierownictwo naukowe: dr hab. inż. arch. Zbigniew Myczkowski, prof. PK; zespół autorski: dr hab. inż. arch. Zbigniew Myczkowski, prof. PK, dr inż. arch. Jadwiga Środulska-Wielgus, dr inż. arch. Anna Staniewska, dr inż. arch. Krzysztof Wielgus (koordynacja prac), mgr inż. arch. kraj. Aleksandra Bąk, mgr Waldemar Brzaskwinia, mgr inż. arch. kraj. Karol Chajdys, mgr inż. arch. kraj. Tadeusz Górski, mgr inż. arch. kraj. Kata-

rzyna Jakubowska, mgr inż. arch. kraj. Kasper Jakubowski, mgr inż. arch. kraj. Łukasz Kielar, mgr inż. arch. kraj. Jan Kocieniewski, mgr inż. arch. Piotr Leonowicz, mgr inż. arch. kraj. Anna Maj, mgr Marcin

Jakub Mikulski, mgr inż. arch. kraj. Ewa Pasula, mgr inż. arch. Joanna Piekło, Dariusz Pstuś, mgr Halina Rojkowska, mgr inż. arch. Wojciech Rymśa-Mazur, mgr Michał Szkoła.

Ważniejsze decyzje dotyczące bastionu III / Major decisions concerning Bastion III

1. Uchwała Rady Miasta Krakowa o znaczeniu wiążącym dla całości zespołu zabytkowego Twierdzy Kraków. Uchwała nr CXIX/1294/06 Rady Miasta Krakowa z 25 X 2006. Ramowy program ochrony i rewitalizacji zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków przygotowany przez wspólny zespół zadaniowy Gminy Miejskiej Kraków oraz inicjatywy obywatelskiej „Otwarta Twierdza” Fundacji Aktywnej Ochrony Zabytków Techniki i Dziedzictwa Kulturowego „Janus” Kraków 2006.
2. Decyzja nr 161/1A/2001 o zatwierdzeniu projektu budowlanego i pozwoleniu na budowę, dot. budowy placu wielofunkcyjnego w lewym międzypolu sztywnym fortu wraz z drogą dojazdową i przekształceniem zieleńca w Bastionie III „Kleparz”, Kraków, 12 III 2001, od: Urząd Miasta Krakowa, Wydział Architektury Geodezji i Budownictwa, dla: Piwnice Win Importowanych „VINFORT” Sp. z o.o.
3. Dokumenty odbioru dot. przekazania dokumentów odbiorowych w związku z zakończeniem inwestycji Remont placu wielofunkcyjnego wraz z drogą dojazdową do Bastionu III „Kleparz”, Kraków, 18 I 2002, „Budostal-5” Spółka Akcyjna, dla: Piwnice Win Importowanych „Vinfort” Sp. z o.o.
4. Decyzja nr AU-1/ 532/389/03 z 22 IX 2003 – zatwierdzenie projektu budowlanego i udzielenie pozwolenia na budowę dla Piwnice Win Importowanych Vinfort Sp. z.o.o. ul. Kamienna 2/4, 30-001 Kraków. Zamierzenie budowlane: „Urządzenie wału fortu Kleparz – budynek sanitariatów – rozbudowa wraz z urządzeniem lewego dziedzińca wewnętrznego przy wejściu na drogę wałową wraz z infrastrukturą, na działce nr 236 obr. 45 Krowodrza przy ul. Kamiennej 2/4 w Krakowie”.
5. Decyzja nr 4/05 o Zatwierdzeniu projektu budowlanego i pozwoleniu na budowę z 4 I 2005 dot. przebudowy kaponiery centralnej Bastionu III „Fort Kleparz” z pomieszczeń produkcyjno-magazynowych na cele gastronomiczne wraz z infrastrukturą; od: Urząd Miasta Krakowa, Wydział Architektury i Urbanistyki, dla: Piwnice Win Importowanych „Vinfort” Sp. z o.o.
6. Decyzja nr 789/05 z 3 VI 2005 – zatwierdzenie projektu budowlanego i udzielenie pozwolenia na budowę dla Piwnice Win Importowanych Vinfort Sp. z.o.o. ul. Kamienna 2/4, 30-001 Kraków. Zamierzenie budowlane: „Uzupełnienie izolacji oraz odtworzenie nasypu ziemnego na kaponierze sztywnym Bastionu III „Kleparz” – remont izolacji i konstrukcji nasypu, na działce nr 236 obr. 45 Krowodrza przy ul. Kamiennej w Krakowie”.
7. Decyzja nr AU-2/7331/3084/07 o ustaleniu warunków zabudowy z 2 X 2007. Dla zamierzenia inwestycyjnego Przebudowa, rozbudowa, nadbudowa istniejącego zespołu obiektów fortecznych – Bastion nr III Fort „Kleparz” wraz z urządzeniami budowlanymi i ukształtowaniem terenu oraz zmianą sposobu użytkowania z przeznaczeniem części usługowej na funkcję hotelową, administracyjno-biurową, konferencyjną, handlowo-usługowo-gastronomiczną, muzealno-wystawienniczą, oraz budowa budynku usługowego o funkcji konferencyjno-hotelowo-gastronomiczno-biurowej z garażem-parkینگiem podziemnym w miejscu istniejącego budynku magazynowo-biurowego na działkach 236, 235/2, 239, 237/1, 237/2 obr. 45 Krowodrza przy ul. Kamiennej 2/4 w Krakowie.
8. Dokumenty zakończenia prac budowlanych dot. zgłoszenia o zakończeniu prac budowlanych pn. Przebudowa kaponiery centralnej Bastionu III „Fort Kleparz”, Kraków, 26 III 2010, od: Piwnice Win Importowanych „Vinfort” Sp. z o.o. dla: Powiatowy Inspektorat Nadzoru Budowlanego w Krakowie.
9. Decyzja nr AU-2/6730.2/346/2011 o ustaleniu warunków zabudowy z 10 II 2011. Dla zamierzenia inwestycyjnego pn. „Bastion III „Kleparz” przebudowa, rozbudowa, nadbudowa wraz ze zmianą sposobu użytkowania budynku kaponiery zapola, tzw. jaskółczy ogon z pomieszczeń usługowo-magazynowych na cele usługowe na działkach 236/4, 239 obr. 45 Krowodrza przy ul. Kamiennej 2/4/ al. J. Słowackiego w Krakowie.
10. Decyzja nr 707/2011 z 17 IV 2011 – zatwierdzenie projektu budowlanego i udzielenie pozwolenia na budowę dla Piwnice Win Importowanych Vinfort Sp. z.o.o. ul. Kamienna 2/4, 30-001 Kraków. Rodzaj robót budowlanych: „Bastion III Kleparz. Budowa ogrodzenia od strony ul. Kamiennej na działce nr 236/4 obr. 45 Krowodrza przy ul. Kamiennej w Krakowie”.
11. Decyzja nr 1265/2012 z 26 VI 2012 – zatwierdzenie projektu budowlanego i udzielenie pozwolenia na budowę dla Piwnice Win Importowanych Vinfort Sp. z.o.o. ul. Kamienna 2/4, 30-001 Kraków. Rodzaj robót budowlanych: „Remont muru skarpowego (północno-wschodniego) Bastionu III Kleparz przy ul. Kamiennej 2–4 w Krakowie, na działce 236/4 obr. 45 Krowodrza”.
12. Decyzja nr 1802/2013 z 16 VIII 2013 – zmieniająca decyzję nr 665/05 z 12 V 2005, udzielającą pozwolenia na budowę dla Piwnice Win Importowanych Vinfort Sp. z.o.o. ul. Kamienna 2/4, 30-001 Kraków dla inwestycji pn. „Częściowe zadanie dziedzińca wewnętrznego – kaponiery centralnej Bastionu nr III Fort Kleparz na cele imprez plenerowych z we-

wnętrzną instalacją elektryczną na działce nr 236 obr. 45 Krowodrza przy ul. Kamiennej w Krakowie wraz z zatwierdzeniem projektu budowlanego zamiennego”.

13. Decyzja nr 3378/2015 z 30 XII 2015 – zatwierdzenie projektu budowlanego i udzielenie pozwolenia na budowę dla Piwnice Win Importowanych Vinfort Sp. z o.o. ul. Kamienna 2/4, 30-001 Kraków, dla zamierzenia inwestycyjnego północnego: „Bastion III Kleparz. Przebudowa, rozbudowa i nadbudowa wraz ze zmianą sposobu użytkowa-

nia budynku kaponiery zapola tzw. jaskółczy ogon z pomieszczeń usługowo-magazynowych na cele usługowe, z wewnętrznymi instalacjami w obrębie budynku (wody, kanalizacji sanitarnej i deszczowej, gazu, c.o., wentylacji mechanicznej, klimatyzacji, energii elektrycznej, teletechnicznej; i poza budynkiem (wody, kanalizacji ogólnospławnej, sanitarnej i deszczowej, gazu, energii elektrycznej) wraz z rozbiórką obiektów budowlanych na działce nr 236/4 obr. 45 Krowodrza przy ul. Kamiennej w Krakowie”.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Chylińska Dagmara, *Formy ekspozycji i udostępnienia turystycznego obiektów militarno-wojskowych z czasów II wojny światowej*, „Folia Turistica” 2006, nr 17, s. 77–97.
- Chylińska Dagmara, *Obiekty militarno-wojskowe z czasów II wojny światowej na Dolnym Śląsku jako produkt turystyczny, aktualne wykorzystanie i szanse rozwoju*, „Turyzm” 2006, s. 5–19.
- Jędrzyak Tadeusz, Mikos v. Rohrscheidt Amin, *Militarna turystyka kulturowa*, Warszawa 2011.
- Kamińska Ewa, *Z historią w tle, czyli turystyka forteczna*, „Wiadomości Turystyczne” 2007, nr 24, s. 14–15.
- Kraheil Sebastian, *Twierdza Boyen (Giżycko) – fortyfikacja jako atrakcja turystyczna*, „Prace i Studia Geograficzne” 2003, t. 32, s. 99–115.
- Leśniak Ewelina, Mazurski Krzysztof Ryszard, *Twierdza Srebrnogórska jako obiekt turystyczny*, „Folia Turistica” 2006, nr 17, s. 137–152.
- Mikos v. Rohrscheidt Amin, *Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej*, [w:] „Turystyka Kulturowa” 2009, nr 2, www.turystykakulturowa.org.
- Molski Piotr, *Forteczne atrakcje*, „Aktualności Turystyczne” 2003, nr 8, s. 26–27.
- Molski Piotr, *Zabytkowe fortyfikacje. Ochrona a turystyka. Rozwiązania polskie a praktyka europejska*, [w:] *Eksploatacja przestrzeni historycznej*, red. Mieczysław K. Leniartek, Wrocław 2008, s. 101–113.
- Potyrała Jerzy, *Śląskie forty kleszczowe z XVIII wieku – ich podobieństwa i stan zachowania oraz możliwości adaptacji na potrzeby turystyki*, [w:] *Komercjalizm turystyki kulturowej*, red. Mieczysław K. Leniartek, Wrocław 2008, s. 71–82.
- Staniewska Anna, *Zarządzanie zabytkowym krajobrazem warownym – studium przypadku zarządzanie krajobrazem kulturowym*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 10, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec 2008, s. 488–495.
- Środulska-Wielgus Jadwiga, *Szlaki turystyki kulturowej jako sposób ochrony i udostępniania krajobrazu*, „Nauka. Przyroda. Technologie” 2009, t. 3, z. 1, s. 93.
- Środulska-Wielgus Jadwiga, *Znaczenie szlaków turystyki kulturowej w promocji krajobrazu inżynieryjnego*, [w:] Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Dziedzictwo kulturowe a turystyka”, Kłodzko 18 VI 2008.
- Środulska-Wielgus Jadwiga, Wielgus Krzysztof, *Kształtowanie krajobrazu poprzez udostępnienie turystyczne na przykładzie Twierdzy Zamość*, [w:] XII Forum Architektury Krajobrazu Panel 3 II.
- Środulska-Wielgus Jadwiga, Wielgus Krzysztof, *Kształtowanie krajobrazu poprzez udostępnianie turystyczne na przykładzie Twierdzy Zamość*, [w:] *Studia Krajobrazowe a ginące krajobrazy*, praca zbiorowa, red. Dagmara Chylińska, Jan Łach, Wrocław 2010, s. 317–328.
- Środulska-Wielgus Jadwiga, Wielgus Krzysztof, *Ochrona i udostępnienie krajobrazu warownego Twierdzy Zamość*, „Przegląd Urbanistyczny” 2012, R. 4, t. 5, s. 66–69.
- Środulska-Wielgus Jadwiga, Wielgus Krzysztof, *Pamięć krajobrazu czy pamięć w krajobrazie*, Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Autokreacja poprzez turystykę”, Kłodzko 2010.
- Środulska-Wielgus Jadwiga, Wielgus Krzysztof, *Terra Incognita Fortificata*, [w:] „Terra Incognita” w turystyce, red. Mieczysław K. Leniartek, Wrocław 2009, s. 61–82.
- Środulska-Wielgus Jadwiga, Wielgus Krzysztof, Radzik Jan, *Twierdza Zamość. Fortyfikacje – Zieleń – Ekspozycja jako osnowa udostępnienia turystycznego i potencjalnego parku kulturowego*, [w:] *Materiały II Konferencji „Zarządzanie zielenią miejską na przykładzie miast historycznych”*, Kraków, maj 2009.
- Wilkaniec Agnieszka, *Poznańskie fortyfikacje jako obiekty turystyczne i rekreacyjne*, [w:] *Turystyka i rekreacja jako formy aktywności społecznej*, red. Wanda Staniewska-Zątek, Tadeusz Sankowski, Radosław Muszkieta, Poznań 2008, s. 63–68.

- ¹ T. Jędrusiak, A.M. v. Rohrscheidt, *Militarna turystyka kulturowa*, Warszawa 2011; także: A.M. v. Rohrscheidt, *Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej*, [w:] „Turystyka Kulturowa” 2009, nr 2, www.turystykakulturowa.org.
- ² Zob. m.in.: P. Molski, *Forteczne atrakcje*, „Aktualności Turystyczne” 2003, nr 8, s. 26–27; idem, *Zabytkowe fortyfikacje. Ochrona a turystyka. Rozwiązania polskie a praktyka europejska*, [w:] *Eksploatacja przestrzeni historycznej*, red. M.K. Leniartek, Wrocław 2008, s. 101–113; D. Chylińska, *Formy ekspozycji i udostępnienia turystycznego obiektów militarno-wojskowych z czasów II wojny światowej*, „Folia Turistica” 2006, nr 17, s. 77–97; eadem, *Obiekty militarno-wojskowe z czasów II wojny światowej na Dolnym Śląsku jako produkt turystyczny, aktualne wykorzystanie i szanse rozwoju*, „Turyzm” 2006, s. 5–19; A. Wilkaniec, *Poznańskie fortyfikacje jako obiekty turystyczne i rekreacyjne*, [w:] *Turystyka i rekreacja jako formy aktywności społecznej*, red. W. Staniewska-Zątek, T. Sankowski, R. Muszkieta, Poznań 2008, s. 63–68; E. Leśniak, K.R. Mazurski, *Twierdza Srebrnogórska jako obiekt turystyczny*, „Folia Turistica” 2006, nr 17, s. 137–152; E. Kamińska, *Z historią w tle, czyli turystyka forteczna*, „Wiadomości Turystyczne” 2007, nr 24, s. 14–15; J. Potyrała, *Śląskie forty kleszczowe z XVIII wieku – ich podobieństwa i stan zachowania oraz możliwości adaptacji na potrzeby turystyki*, [w:] *Komercjalizm turystyki kulturowej*, red. M.K. Leniartek, Wrocław 2008, s. 71–82; S. Krabel, *Twierdza Boyen (Giżycko) – fortyfikacja jako atrakcja turystyczna*, „Prace i Studia Geograficzne” 2003, t. 32, s. 99–115; A. Staniewska, *Zarządzanie zabytkowym krajobrazem warownym – studium przypadku zarządzanie krajobrazem kulturowym*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 10, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec 2008, s. 488–495; J. Środulska-Wielgus, K. Wielgus, J. Radzik, *Twierdza Zamość. Fortyfikacje – Zieleń – Ekspozycja jako osnowa udostępnienia turystycznego i potencjalnego parku kulturowego*, [w:] *Materiały II Konferencji „Zarządzanie zielenią miejską na przykładzie miast historycznych”*, Kraków, maj 2009; J. Środulska-Wielgus, *Szlaki turystyki kulturowej jako sposób ochrony i udostępniania krajobrazu*, „Nauka. Przyroda. Technologia” 2009, t. 3, z. 1, s. 93; eadem, *Znaczenie szlaków turystyki kulturowej w promocji krajobrazu inżynierskiego*, [w:] *Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Dziedzictwo kulturowe a turystyka”*, Kłodzko 18 VI 2008; J. Środulska-Wielgus, K. Wielgus, *Terra Incognita Fortificata*, [w:] *„Terra Incognita” w turystyce*, red. M.K. Leniartek, Wrocław 2009, s. 61–82; idem, *Kształtowanie krajobrazu poprzez udostępnienie turystyczne na przykładzie Twierdzy Zamość*, [w:] *Ochrona i udostępnienie krajobrazu warownego Twierdzy Zamość*, „Przegląd Urbanistyczny” 2012, R. 4, t. 5, s. 66–69; idem, *Kształtowanie krajobrazu poprzez udostępnianie turystyczne na przykładzie Twierdzy Zamość*, [w:] *Studia Krajobrazowe a ginące krajobrazy*, red. D. Chylińska, J. Łach, Wrocław 2010, s. 317–328.
- ³ Są to przewodniki z cyklu „Twierdza Kraków znana i nieznana”, autorstwa Andrzeja Turowicza i Henryka Łukasika, specjalistów wywodzących się z kadry oficerskiej Wojska Polskiego. Niestrudzona działalność popularyzatorska tego ostatniego spowodowała, że „Rajd śladami Twierdzy Kraków”, któremu przez wiele lat patronował Oddział Wojskowy PTTK w Krakowie, wszedł do stałego kalendarza najpopularniejszych imprez turystycznych Małopolski.
- ⁴ J. Środulska-Wielgus, K. Wielgus, *Pamięć krajobrazu czy pamięć w krajobrazie*, Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Autokreacja poprzez turystykę”, Kłodzko 2010, passim.
- ⁵ Według badań Fundacji Polish Heritage z roku 2015.
- ⁶ Program funkcjonalno-przestrzenny zagospodarowania fortu [Kleparz]. Projekt koncepcyjny przebudowy, rozbudowy, nadbudowy wraz ze zmianą sposobu użytkowania istniejącego zespołu obiektów fortecznych Bastion nr III Fort Kleparz z dotychczasowej funkcji produkcyjno-magazynowej na cele hotelowe, administracyjno-biurowe z częścią konferencyjną, handlowo-usługowo-gastronomiczne oraz muzealno-wystawiennicze wraz z urządzeniami budowlanymi. Zespół autorski: architektura: mgr inż. arch. Joanna Piekło, dr inż. arch. Krzysztof Wielgus, mgr inż. arch. Małgorzata Aleksandrowicz; współpraca: Tadeusz Górski, Anna Kuchniak, Arkadiusz Sordyl; branże: wod.-kan.-gaz-co-elektryka: mgr inż. Jerzy Krysa, mgr inż. Jerzy Oprocha, ArchStudio, Kraków 2005; uzgodnienie konserwatorskie 3 II 2006.

Streszczenie

Twierdza Kraków jest bardzo atrakcyjna z poznawczego punktu widzenia; od ujęcia naukowego, przez popularnonaukowe po anegdotyczno-dygresyjne wpisujące się w turystyczny wizerunek miast i regionów, a często wręcz wizerunek ten tworzące. Twierdza jest dziełem wielu narodów i wielu narodom służyła. Stanowi przedmiot zainteresowania turystów (ok. 160 tys. w roku, bez żadnych jak dotąd zachęt promocyjnych). W Europie zjawisko turystyki industrialnej i militarnej rozwija się i ma coraz liczniejszą grupę miłośników. Jedną z bram do Twierdzy Kraków, a tym samym do turystyki militarnej i industrialnej na terenie Małopolski jest położony w centrum miasta Bastion III. Przedstawiono konsekwencję procesu ratowania i adaptacji obiektu w studiach, koncepcjach, projektach, raportach z realizacji i zestawieniu chronologicznym opracowań jako zapis kilkudziesięcioletniego, przykładowego procesu odzyskiwania zachowanego, lecz bardzo przekształconego obiektu inżynierskiego z połowy XIX wieku.

Abstract

The Cracow Fortress is highly attractive from a cognitive point of view; from an academic, through a popular scientific, to an anecdotal and digressive perspective aligned with the tourist image of cities and regions, and often from a standpoint that defines this image. The Fortress was the work of multiple nations and multiple nations it has served. It is the object of interest of tourists (ca. 160 thousand per year, without any promotional encouragement). In Europe, the phenomenon of industrial and military tourism is developing and is gaining and increasing number of enthusiasts. One of the gates to the Cracow Fortress and thus to Lesser Poland's military and industrial tourism, is Bastion III, located in the center of the city. This paper presents the consequences of the process of repairing and adapting this structure in studies, conceptual proposals, designs, construction reports and a chronological list of documents and other works – as a record of an example of a several-decades-long process of restoring a preserved, yet heavily modified engineering structure from the middle of the nineteenth century.